

گنجینه مخطوطات اسلامی

(نگاهی به برخی از مهم‌ترین

مجموعه دستنویس‌های اسلامی در جهان)

نگارش

دکتر یوسف بیگ باباپور

انتشارات منشور سمیر

با همکاری انجمن تاریخ‌پژوهان مراغه

تهران - ۱۳۹۳

سرشناسه: بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۵۷
عنوان و نام پدیدآور: گنجینه مخطوطات اسلامی: (نگاهی به برخی از مهمترین مجموعه دستنویس‌های اسلامی در جهان) / نگارش: یوسف بیگ‌باباپور.

مشخصات نشر: منشور سمیر، مراغه: انجمن تاریخ‌پژوهان مراغه، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری: ۱۹۲ ص.

فروست: احیای میراث مخطوط: ۱۵

شابک: ۳-۱۴-۷۵۰۹-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه

موضوع: کتابخانه‌ها

موضوع: نسخه‌های خطی - کتابشناسی کتابشناسی‌ها

موضوع: اسلام - نسخه‌های خطی - کتابشناسی

شناسه افتخاری:

کتابنامه: افزوده بیگ‌باباپور، یوسف، ۱۳۵۷

کتابنامه: افزوده انجمن تاریخ‌پژوهان مراغه

رده‌بندی کتابخانه: ۹۳-۶۳۵ / ۶۵۵ Z

رده‌بندی دیوید:

شماره کتابشناسی ملی: ۹۹۵

انجمن تاریخ‌پژوهان مراغه

انتشارات منشور سمیر

گنجینه مخطوطات اسلامی

نگارش: دکتر یوسف بیگ‌باباپور

از مجموعه: احیای میراث مخطوط / ۱۵

نوبت چاپ: اول

طراح و صفحه‌آرا: محمد مهدی شعبانی

شمارگان: ۲۰۰

شماره نشر: ۲۵-۱

بها: ۱۶۰۰۰ ریال

© حق چاپ: ۱۳۹۳، انتشارات منشور سمیر با همکاری انجمن تاریخ‌پژوهان مراغه

شابک: ۳-۱۴-۷۵۰۹-۶۰۰-۹۷۸

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آن‌ها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

۷	مقدمه
۱۱	برخی کتابخانه‌های مهم ایران
۵۷	کتابخانه‌های حوزه شبه قاره
۱۳۵	برخی کتابخانه‌های پاکستان
۱۳۹	برخی کتابخانه‌های تاجیکستان
۱۴۱	برخی کتابخانه‌های ترکیه
۱۵۵	برخی کتابخانه‌های مصر
۱۶۱	برخی کتابخانه‌های روسیه
۱۶۲	برخی کتابخانه‌های ازبکستان
۱۶۳	برخی کتابخانه‌های افغانستان
۱۶۹	برخی از کتابخانه‌های دیگر کشورهای عربی
۱۷۵	برخی کتابخانه‌های اروپا و آمریکا
۱۸۹	منابع و مآخذ

مقدمه

در این گفتار، سعی خواهد شد تا حد امکان اول، معرفی جمالی برخی کتابخانه‌های مهم منطقه خاورمیانه و اروپا و غیره که دارای نسخ خطی مهم هستند، صورت پذیرد، ضمن آنکه گزارشی از موجودی و تعداد تقریبی نسخ خطی آنها ارائه می‌گردد و نیز در مورد موجودی نسخ خطی تاریخ علم و فهرس اختصاصی علوم مختلف موجود بحث شود.

ناگفته پیداست که بحث درباره پراکندگی نسخه‌های خطی در جهان، کاری بسیار بزرگ و گسترده است که حوصله‌ای بیش از این می‌طلبد و گنجاندن آن در یک کتاب به‌البته دشوار است. اما آنچه در این مقال خواهد آمد، نگاهی به موجودی کتابخانه‌های مهم و شناخته شده است که آمار دست‌نویس‌های آن‌ها قابل توجه است؛ مثلاً در این گزارش به فلان مسجد، مدرسه، خانقاه یا کتابخانه کوچکی که ۱۰۰ نسخه در آن نگهداری می‌شود، توجه نشده و فقط به معرفی مجموعه‌های عمده حاوی بیش از هزار نسخه یا نزدیک به آن پرداخته شده است. البته در این میان، کتابخانه‌های شبه قاره به

دلیل ناشناخته بودن بسیاری از گنجینه‌های مخطوطاتش مستثناست. صرفاً این بخش از مقاله که ترجمه شده، در آن سعی گردیده تا به غالب کتابخانه‌های شناخته شده که در آن‌ها دستنویس‌های اسلامی نگهداری می‌شود، توجه شود و این برای اولین بار است که به زبان فارسی در این مختصر آورده می‌شود. چرا که منابع فارسی ما در معرفی تقریباً تمامی کتابخانه‌های هند بسیار اندک و البته پراکنده است.

از آنجایی که هرگونه تحقیقات در زمینه نسخه‌های خطی دوره اسلامی و به تبع آن تاریخ علوم، تمدن و فرهنگ و هنر ایرانی و اسلامی منوط به در اختیار داشتن آماری دقیق و به‌روز از این منابع است و چون وضعیت نسخه‌های خطی و میراث مکتوب است، باید به آن‌ها با دقت نظر در زمینه موجودی این میراث مکتوب در کتابخانه‌های مهم جهان برسیم. اما با نگاهی به این نکته که تا به امروز خیلی از کتابخانه‌های دنیا هنوز کاتالوگ و فهرست‌نویس نشده‌اند، شایع‌الذکر است که وضعیت کاتالوگ‌ها متأسفانه چندان نیست. البته این موضوع را بر سر صدق می‌کند تا غرب. بسیاری از کتابخانه‌های هند، پاکستان، ترکیه، و حتی ایران هنوز یک کاتالوگ علمی از موجودی خود تهیه و منتشر ننموده‌اند.

با این توصیفات ما هنوز به یک دسته‌بندی و نتیجه‌گیری علمی درباره موجودی نسخ خطی در دنیا، و سپس موجودی نسخ خطی در تاریخ علوم دوره اسلامی در میان آن نمی‌توانیم برسیم. اما به عنوان یک طرح و یک نتیجه‌گیری نسبی و تقریبی با استناد به آنچه تا به امروز از برخی کتابخانه‌های مهم دنیا کاتالوگ شده و در دسترس محققین است، می‌توان به معرفی میزان موجودی نسخ خطی در دنیا در مرحله اول، و از میان آن‌ها نسخ خطی علوم و فنون دوره اسلامی با استناد به فهرست‌های اختصاصی دست یافت.

طبق آماری که اخیراً توسط موسسه الفرقان در لندن، در مقدمه کتاب چهارجلدی «گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان» (نک: رحیمی ریشه، ج ۱، ص ۱۴) ارائه گردیده، چنین برمی‌آید که بیش از سه میلیون دست‌نویس در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی جهان موجود است. (الحلوجی، ج ۱، مقدمه) اما در واقع این آمار تعداد نسخه‌هایی را نشان می‌دهد که تا به حال شناسایی و معرفی شده‌اند و در نتیجه

نسخه‌هایی که هنوز در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی و غیره در گوشه و کنار دنیا موجود هستند و هنوز کاتالوگ و معرفی نشده‌اند، باید بر این تعداد افزوده شوند. این تعداد البته قابل توجه خواهد بود و شاید با احتساب آن‌ها بتوان آماری در حدود پنج میلیون نسخه خطی در جهان ارائه کرد.

از میان آمار سه میلیون نسخه شناخته شده، آنچه تاکنون فهرست شده و به نوعی معرفی گردیده است، در حدود یک میلیون و دویست هزار نسخه می‌باشد و بیش از یک میلیون نسخه هنوز کاتالوگ نشده است.

لذا در یک جمع‌بندی می‌توانیم بگوییم که در حدود یک پنجم نسخه‌های خطی اسلامی موجود در دنیا به مال معرفی گردیده، و دو پنجم آن آمارگیری شده، ولی هنوز معرفی و کاتالوگ نشده است؛ یعنی نسخه‌هایی که وارد کتابخانه‌ها و مجموعه‌های دولتی شده، و در دسترس قرار گرفته و هنوز برای ما ناشناخته‌اند؛ و در نهایت تعداد تقریبی دو پنجم باقی که هنوز نه مال معرفی شده و نه جزو دارایی کتابخانه‌ها و ارگانهای دولتی حساب می‌شود و بیش از نیمی از این بخش از موجودی میراث مکتوب در معرض نابودی هستند. چون اغلب نه در مراکز مناسبی نگهداری می‌شوند و نه بعضاً ارزش محتوایی آن‌ها برای محققین و یا حتی خود صاحب نسخه معلوم است. گاه اتفاق افتاده که از یک اثر تنها یک نسخه در عالم موجود باشد که آن نیز در دست فلان مالک شخصی است و به دلایلی ممکن است این نسخه در معرض نابودی قرار گیرد و ضایعه‌ای که در اثر فقدان آن اثر پیش خواهد آمد، با هیچ چیز در دنیا قابل جبران نخواهد بود.

از طرفی به دلیل عدم وجود آماری تفکیکی از دست‌نویس‌های موجود، نمی‌توانیم به یک نتیجه‌گیری دقیق رسید که مثلاً به چه میزان آثار فارسی یا عربی یا به زبانهای دیگر داریم. اما بر پایه شواهد موجود، و بر اساس فهرستواره‌ای که استاد احمد منزوی تدوین نموده‌اند، می‌توان گفت که از میان سه میلیون دست‌نویس ثبت شده، دست کم پانصد هزار نسخه به زبان فارسی است و تعداد اندکی به زبانهای ترکی، اردو، کردی و برخی زبان‌ها و گویش‌های محلی است و مابقی به زبان عربی که شاید تعداد نسخه‌های عربی از بین این آمار سه میلیونی، به دو میلیون و پانصد نسخه برسد.

رفته رفته در اثر گسترش فهرست‌نویسی، ضرورت تهیه کتابشناسی فهرس بر محققین این عرصه محسوس می‌شد. در طول این چند دهه اخیر برای شناسایی راحت‌تر مجموعه‌هایی که تا به حال فهرست شده‌اند، فهرست یا کتابشناسی فهرس تهیه شد. از جمله این کتابشناسی‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کتابشناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های دنیا، از ایرج افشار، تهران، ۱۳۳۷ش.

- دست‌نویس‌های عربی در دنیا (*Les manuscrits arabes dans le monde*)، از نویسنده نامشخص، ۱۹۶۷م.

- کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان، به همت دکتر چنگیز پهلوان، در دو جلد، بخش منابع تاریخ نگارشهای عربی فؤاد سزگین بود، به فارسی برگردانده، ویرایش اول ۱۳۶۷ش. در تهران منتشر شد.

- فهرس المخطوطات العربية فی العالم، از کورکیس عواد، کویت، ۱۹۸۴م. در دو جلد.

- دلیل فهرس المخطوطات فی العالم، مع الملکی لبحوث الحضارة الاسلامیه، ویرایش دوم، اردن، ۱۹۸۶م.

- نگرشی بر جهان کتابشناسی‌های ایران، غلامحسین تسبیحی، تبریز، نیما، ۱۳۶۵ش.

- *World survey of Islamic Manuscripts*، از گروه اطلاعات به سرپرستی و مدیریت دکتر هادی شریفی و سرویراستاری جفری راپر، لندن، مؤسسه شرقیان، ۱۹۹۲-۱۹۹۴م. این کتاب اخیراً در چهار مجلد (سه جلد متن و یک جلد ایندکس) در تهران توسط آقای رحیمی ریشه ترجمه و از سوی کتابخانه مجلس منتشر شد.

- کتابشناسی فهرس (ج ۱)، تدوین حسین متقی، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۵ش.

علاوه بر فهرست فهرس، برخی آثار در حوزه شناسایی دقیق و تسریع در معرفی مخطوطات انجام یافته که جا دارد از کتاب ارزشمند *آغازنامه*، تدوین محمدحسین امینی (قم، کتابخانه مرعشی، ۱۳۸۵) یاد شود که در چهار جلد تدوین شده و بر اساس

آغاز مشهور مخطوطات فهرست شده، ترتیب یافته است. دو جلد اول این کتاب، آغاز آثار عربی و جلد سوم آثار فارسی و جلد چهارم آثار ترکی را در بر دارد. یا کتاب ارزنده فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، که در دوازده جلد اخیراً در تهران (کتابخانه مجلس) منتشر شد و جلد یازدهم و دوازدهم آن به مولفین و کاتبان اختصاص دارد.

و نیز جلد مستقلی از فهرست کاتبان نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مرگزی دانشگاه تهران که اخیراً توسط کتابخانه مجلس منتشر شده، هر کدام به نوبه خود گوشه‌ای از مشکلات موجود را رفع خواهد کرد؛ لذا به نوبه خود درباره چنین آثاری بحث خواهد شد. کتابی همسایه را در حیطه بازگو خواهیم کرد.

ذیلاً به معرفی مهم‌ترین کتابخانه‌های دارای نسخ خطی در برخی نقاط جهان خواهیم پرداخت و ابتدا از کتابخانه‌های ایران شروع می‌نماییم: